

1258/1842 TARİHLİ ÇÜNGÜŞ NÜFUS DEFTERİNE GÖRE ÇÜNGÜŞ KAZASININ SOSYAL VE EKONOMİK DURUMU

Oktay BOZAN

Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Diyarbakır/Türkiye
oktaybozan210@gmail.com

Article Types / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi

18/02/2021

Accepted / Kabul Tarihi

25/03/2021

DOI: <https://doi.org/10.26791/sarkiat.882665>

1258/1842 TARİHLİ ÇÜNGÜŞ NÜFUS DEFTERİNE GÖRE ÇÜNGÜŞ KAZASININ SOSYAL VE EKONOMİK DURUMU

ÖZ

Sultan II. Mahmut döneminde ülkenin ekonomik ve beşerî kaynaklarını tespit etmek amacıyla tahrir adı verilen kayıtlar tutulmuştur. Tutulan bu nüfus defterlerinde, yerleşim merkezlerinde ikamet eden tüm erkek nüfusun adı, lakabı, mesleği, baba adı, baba mesleği, eşkali, yaşları, engel durumları, askerliğe dair durumları ve gerçekleştirdikleri göç hareketlerine dair bilgiler kaydedilmiştir. Bu kapsamda 1842 tarihli ve 2662 numaralı Çüngüş kazası nüfus defteri incelenmiştir. Çüngüş kazası nüfus defterinden hareketle Çüngüş'ün idari durumu, kaza merkezi ve kazaya bağlı köylerdeki erkek nüfusun dağılımı, kazanın dini-etnik yapısı, yaş gruplarına dağılışı, kişilerin meslek ve sosyal statüleri, hastalık ve özürlüleri ile Çüngüş kazasındaki arazilerin tasarruf şekli ele alınmıştır. Nüfus Defterinin tanzim edildiği dönemde Çüngüş kazasının büyük bir çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktadır. Birçok meslek sahibi olan Ermeniler, Çüngüş kazasının ekonomik hayatında belirleyici konumdadır. Çüngüş, coğrafi konumu ve ekonomik imkânsızlıkları nedeniyle kendi kendine yeten bir yerleşim merkezi değildir. Bu nedenle ahalinin önemli bir kısmı İstanbul, Adana ve Bursa gibi şehirlere giderek geçimini temin etmeye çalışmıştır. Kaza genelinde ahalinin en fazla mustarip olduğu hastalı göz rahatsızlıklarıdır.

Anahtar Kelimeler: Çüngüş, Adış köyü, nüfus sayımı, Müslümanlar, Ermeniler.

SOCIAL AND ECONOMIC STATUS OF CHUNGUSH DISTRICT BASED ON POPULATION RECORDS OF CHUNGUSH DATED 1258/1842

ABSTRACT

During the period of Sultan Mahmud II, records called tahrir were kept in order to determine the economic and human resources of the country. In these population records, information about the name, nickname, profession, father's name, father's occupation, age, disability, military status, and migration movements of the all-male population residing in the settlement centers were recorded. In this context, the population record of Chungush district, dated 1842 and numbered 2662, was examined. Based on the population records of Chungush district, the administrative status of Chungush, the distribution of the male population in the district center and the villages connected to the district, the religious-ethnic structure of the district, its distribution to age groups, the occupational and social status of the people, the disease and disability, and the way of cultivation of the lands in the Chungush district were discussed. At the time when the Population Register was drafted, most of the Chungush district was composed of the Armenians. Armenians, who have many professions, were in a decisive position in the economic life of Chungush district. Chungush is not a self-sufficient settlement due to its geographical location and economic difficulties. For this reason, a significant portion of the population tried to make a living by going to cities such as Istanbul, Adana and Bursa. The disease that the people suffer the most in the district was eye diseases.

Keywords: Chungush, Adish village, census, Muslims, Armenians.

GİRİŞ

Arapça “*nefs*” kelimesinin çoğulu olan *nüfus*; ruh, can, hayat, kişi ve şahıs anlamlarına gelmektedir. Osmanlı döneminde, şehir ve kasaba merkezleri de *nefs* olarak adlandırılırdı. Beşerî coğrafyada ise *nüfus*, belli bir mekân ve belli bir zaman diliminde yaşayan insan sayısı olarak ifade edilmiştir. Bu sayının tespit edilmeye çalışılmasına nüfus sayımı denilmiştir. Nüfus tespiti, çeşitli sebeplerle geçmişten günümüze yapıla gelmiş bir uygulamadır. Osmanlıların nüfus sayımı olarak adlandırılacak ilk çalışmaları tahrirlerdir. *Tahrir* sözcük olarak *yazma*, *yazılma* ve *kaydetme* anlamındadır¹.

Gerek dünyadaki gerekse Osmanlı Devleti’ndeki ekonomik ve askeri gelişmeler nüfus kayıt usullerini etkilemiş, XIX. yüzyıla gelindiğinde nüfus kayıtları yeni bir şekil almaya başlamıştır. Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra vergi ve askerlik için uygun olan nüfusun tespiti amacıyla 1829’da bir sayımın yapılmasına girişilmişse de sonuç alınamamış, 1830-1831’de yeniden nüfus sayımına başlanmıştır. Sayım sırasında tutulan nüfus defterlerini incelemek ve muhafaza etmek amacıyla İstanbul’da Ceride Nezareti ve bunun devamı olarak taşrada Defter Nazırlıkları kurulmuştur². Osmanlı Devleti’nde ilk modern nüfus sayımı 1831’de yapılmıştır. Bu sayımdan itibaren ülke genelinde merkezi bir nüfus kayıt sistemi oluşturulmaya çalışılmış ve nüfus değişikliklerinin düzenli olarak takip edilmesi amaçlanmıştır³. 1831 sayımı ülkenin her yerinde yapılamadığı gibi tüm fertleri de kayıt altına alınamamış, sadece erkekler sayılmıştır. Bu sayımı takiben 1844 yılında yapılan nüfus sayımında da sadece erkekler sayılmıştır⁴.

1830-1845 arasında yapılan sayımları ihtiva eden defterlerin benzer şekilde tutulmadığı görülmektedir. Bir defterde kişilerin sakalının, kaşlarının ve burnunun şekline, gözlerinin rengine, boyunun kısalık ve uzunluğuna kadar değinilirken bir başka defterde kişilerin hiçbir fiziksel özelliği yazılmamıştır. Bir defterde kişilerin doğum tarihleri yazılmışken bir başka defterde yazılmamıştır. Ayrıca hane numaralarının verilmemesi defterlerde kimin hangi haneye mensup olduğu konusunda belirsizlikler olduğu gibi geniş ailelerde çocukların kimin oğlu veya torunu olduğu konusunda da açıklık yoktur. İstanbul’la ilgili nüfus defterleri, taşrayla ilgili olanların çoğuna göre daha düzenli tutulmuştur. Medrese talebeleri, fırıncılar, değirmenciler, han ve kapanlarda çalışan hamallar, iskelelerde kayıkçılık yapanlar, daha başka zanaat ve esnaf grupları için ayrı defterler tutulmuştur. Kişiler boyuna, bıyığına, sakalına, ten rengine, yaşına ve babasına göre vasıflandırılmıştır. Birçok yerde kişilerin göz rengine ve burun şekline değinilmediği halde İstanbul’daki nüfus defterlerinde kişilerin göz rengi, burun ve kaş tipi “ela gözlü, sivri burunlu, çatık kaşlı” gibi ifadelerle belirtilmiş; âdeta kişiler resmedilmiştir⁵.

Nüfus Defterlerinden, sayımların yapıldığı dönemdeki meskûn mahalle ve köylerin isimleri öğrenilmektedir. Böyle bir durum yerleşim yerleriyle ilgili araştırmaları kolaylaştırmaktadır. Bu defterlerde kişilerin mesleklerinin kaydedilmiş olması, ülke içinde, mesleklerin dağılımı konusunda bilgi edinilmesine imkân sağlamaktadır. Soyadın kullanılmadığı dönemlerde kişilerin lakaplarıyla tanındığı bir gerçektir. Böylece kimin hangi sülaleden geldiği de anlaşılabilir. Fakat defterlerin tümünde kişi lakaplarına yer verilmemiştir. Defterlerden aile yapılarıyla ilgili ayrıntılar elde edilebilmektedir. Yerleşim yerlerinde kaç ailenin küçük aile veya kaç ailenin geniş aile olduğu tespit edilmektedir. Nüfus Defterlerinde hanelere ve kişilere numaralar verilmiştir. Böylece kimin hangi haneye mensup olduğu rahat bir şekilde anlaşılabilir. Fakat tüm defterler bu şekilde tutulmamıştır. Nüfus Defterlerinde genel itibarıyla, köy veya mahallenin imam, rahip, muhtar ve çeribaşısının kim olduğu belirtilmiş, bunlar defterin ilk sıralarına yazılmıştır. Böylece, yoklamanın yapıldığı tarihte mahalle ve köylerin mülki ve dini işlerinden kimlerin sorumlu olduğunun

1 - Mehmet Güneş, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili”, *Akademik Bakış Dergisi*, 15 (2014), 8/223.

2 - Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, (Ankara: TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997), 8.

3 - Salih Akyel & Savaş Sertel, “Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli Çarsancak Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği”, *Journal of History and Future*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2015, s. 81.

4 - Numan Elibol, “Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 12/2, (2007), 152.

5 - Remzi Çavuş, “Geçmişin Yorumlanmasında Nüfus Defterlerinin Rolü”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4/1, (2018), 56.

tespit edilmesi, araştırmacılar açısından daha kolay hale gelmiştir. Türkçe kelimeler yerine sıklıkla Arapça ve Farsça kökenli olan yekçeşm, alil, mücrim, amed, reft, fevt, amel-mânde ve reaya gibi kelimeler tercih edilmiştir. Ayrıca “Mehmet oğlu Hasan” şeklinde bir kullanım yerine Arap kültüründe olduğu gibi “Hasan ibni Mehmet”, “İkinci Muhtar” biçiminde bir kullanım yerine “Muhtar-ı Sâni” şekli tercih edilmiştir. Nüfus defterlerinde bu şekilde bir dilin kullanılmasında, yıllarca sürmüş olan kültürel değişimin yanında tahrirlerin medrese mezunu kişilerce yapılmış olması da etkilidir. Defterlerde kişiler boylarına göre “uzun”, “orta” ve “kısa” olmak üzere vasıflandırılmıştır. Böyle bir sınıflandırma defterlerden toplumun boy durumuyla ilgili istatistiksel bilgilerin çıkarılabileceğini çağrıştırmaktadır. Fakat “uzun” ve “kısa” gibi vasıflandırmalarda hangi ölçütlerin temel alındığı belirtilmemiştir⁶.

Bu çalışmada Çüngüş Nüfus Defterinden hareketle Çüngüş’ün idari yapısı, mahalle ve köyleri, nüfusu, şahıs isimleri, lakapları, yaş ve sıfatlar ve eşkâlleri, sakat ve özürlülük durumları, meslekler ve göçleri ilgili bilgiler sunulacaktır. Makalenin esasını Çüngüş Nüfus Defteri oluşturmaktadır.

DEFTERİN ÖZELLİKLERİ

Defter, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi’nde, NFS.d koduyla, 2662 numarada kayıtlıdır. Fon kaydında başlangıç tarihi 15. N. 1258 (20 Ekim 1842) tarihlidir. Ciltsiz ve 17 x 49 cm. ölçülerindeki bu defter 222 sayfadır. İlk sayfada “Çüngüş kasabasında sakin ve mütemekkin bi’l-cümle ...ifadesi” yer almaktadır. Çalışmamıza kaynaklık eden Çüngüş Nüfus Defteri oldukça iyi muhafaza edilmiştir. Yazılar okunaklı olup bir çeşit rika hattı ile yazılmıştır. Nüfus Defteri’nin başında Çüngüş kazası merkezi olan kasabadaki Müslüman mahallelerine yer verilmiştir. Bu kapsamda Cami-i Sûk ve Cami-i Kebir mahallerinde sonra Çüngüş civarındaki Tekke’deki (Hasan Dede Tekkesi) kişiler yazılmıştır. Bundan sonra kazaya bağlı Müslüman köyler yazılmıştır. İlk olarak Salvaz son olarak Kavak köyü kaydedilmiştir. Müteakiben gayrimüslimlerin sayımı yapılmıştır. Çüngüş’teki gayrimüslimlerden sadece Ermeniler bulunmaktadır. Bu durum nüfus defterinde “*Millet-i Ermeniye...*” şeklinde ifade edilmiştir. Ermeni mahallelerin başında; ferman gereğince Çüngüş kazasında sakin tüm Ermenilerin sayımının istendiği, bu nedenle bu emir gereğince kazadaki mevcut büyük ve küçük tüm Ermenilerin yaş ve tasviriyle yazıldığı dile getirilmiştir. Çüngüş merkezindeki Ermenilerden sonra kazaya bağlı tek Ermeni köyü olan Adış köyündeki Ermeniler yazılmıştır.

Şahıs isimleri yazılırken, sin (yaş) kaydıyla, sayım esnasında her ferdin kaç yaşında olduğu gösterilmiştir. Bir şahsın fiziksel özellikleri kısa boylu, orta boylu, uzun boylu, kara sakallı, kırmızı sakallı, sarı sakallı, matruş (traşlı), ter bıyıklı; özürlülük durumları çolak, topal, ebkem (dilsiz), â’mâ (kör), yekçeşm (tek gözlü), ma’zuru’l-ayn (görme özürsü), ma’zuru’l-yed (eli özürsü), alil (felçli), ma’zur (özürsü), mecnun (deli) ve meczup (divane) gibi kelimelerde ifadesini bulmuştur. Nüfus sayımı esnasında askerde bulunanlar için redif (asker), mansure (Asâkir-i mansûre-i Muhammediyye’de asker), mülazım (teğmen), topçu şeklinde kısa notlar düşülmüş, kaza veya köy dışında olanlar ise gittikleri yer biliniyorsa Asitane (İstanbul)’de, Adana’da, Bursa’da gibi belirtilmiş, bilinmiyorsa gurbette ifadesi kullanılmıştır. Deftere kaydedilen ergenlik yaşında olanlar için şâbb-ı emred (15-18 arası delikanlı), gençlik yaşında olanlar için de şabb (19-20 yaşlarında erkek) ifadesi çokça tekrarlanmıştır.

Defterde baba-oğul-torun arasındaki akrabalık münasebeti kaydedilirken, birden fazla oğul/torun için, diğer oğul/diğer torunu diye kaydedilmiştir. Aynı hanede meskûn akrabalar kaydedilirken, ilgilinin, hane reisine nispetle biraderi, diğer biraderi, damadı, emmizâdesi, kayınbiraderi, eniştesi ve yeğeni gibi ifadeler kullanılarak, akrabalık bağı beyan edilmiştir. Babanın hayatta olduğu hanelerde aile reisi baba, babanın hayatta olmadığı hanelerde ise aile reisi genellikle büyük kardeş görünmektedir. Evli oğul, babanın hanesinde yaşamını devam ettirmesine karşılık evlenen kız ya eşinin baba evine gitmekte veya ayrı bir eve çıkmaktadır. İç güveysi olan damat sayısı yok denecek kadar azdır.

6 - Çavuş, “Geçmişin Yorumlanmasında Nüfus Defterlerinin Rolü”, 56-59.

İSİM, LAKAP VE UNVANLAR

Çüngüş Nüfus Defteri incelendiğinde gerek kaza merkezinde ve gerekse de kazaya bağlı köylerde en fazla yer alan isimlerin dini içerikli olduğu görülmektedir. Özellikle Muhammed (Mehmet) ismi açık ara en fazla tercih edilen isimdir. Bunu Hasan, Hüseyin, Ali, Mustafa, Ahmed, Yusuf gibi isimleri takip etmektedir. Bu durum hiç şüphesiz Müslüman bir toplumun isim tercih ederken dini hassasiyete önem vermesinden kaynaklanmaktadır. Kişiler genellikle meslek, lakap veya unvanla anılmıştır. Ağ Ahmed oğlu, Hino Ahmed oğlu, Arap oğlu, Neccar İsa oğlu, Çarşu Ağası oğlu, Kizir Bekir oğlu, Hammal Ahmed oğlu vb. Bazı kişiler muhtemelen doğdukları veya geldikleri yerle anılmıştır. Bosmalı Hüseyin, Mahmudanlı Resul, Derdereli Eyyüb, Piranlı Muhammed bunlardan bir kısmıdır. Kişilerin fiziki özellikler ve davranışları ile ilişkilendirilmiş lakaplar bulunmaktadır. Altıbarmak Hüseyin oğlu, Lal oğlu, Kör Musa oğlu, Sağır Ahmed oğlu, Kör İbo oğlu, Şehla (şaşı) oğlu, Topal oğlu, Kuru Hasan oğlu, Polo İsmail oğlu, Derk (kısa) Ali oğlu, Köse Hıdır oğlu, Soyтары Bekir, Kımıl Bekir oğlu vb lakaplardır.

Bazı isimler halk arasında kısaltıldığı şekilde yazılmış veya isimler o şekilde konulmuştur Silo oğlu, Temo oğlu, Cello oğlu, Seydo oğlu, Remo oğlu, Zilfo vb. Nüfus Defterinde etnik kimlik ifade eden isimler yok denecek kadar azdır. Birkaç defa Kürt ifadesi kullanılmıştır. Kürt Ahmed oğlu, Kürt Osman oğlu, Kürt Muhammed oğlu, Kürt oğlu vb. Bu şekilde Kürt olarak tanımlanan kişilerin kayıtlı bulunduğu köylerin Ermiye, Avut ve Elyos gibi Türk köyleri olması dikkat çekmektedir. Genellikle dışarıdan gelen ve etnik olarak azınlıkta bulunan kişilerin etnik kimliği ile tanımlanması yaygın olan bir durumdur. Kişiler bazen mensubu olduğu sülale ve aileye bağlı olarak ifade edilmiştir. Mesela Kolik Muhammed oğlu (Koliklerin Muhammed), Kılo Muhammed oğlu (Kılogillerin Muhammed), Ömer Melek Hamza oğlu (Melek Hamzaların oğlu Ömer), Mustafa-i Kara Ahmed oğlu (Kara Ahmetlerin Mustafa).

Ermeniler içerisinde yaygın olarak kullanılan isimler Oseb, Ohannes, Haço, Kirkor, Karabet, Agob, Bedros, Nikoğos, Serkis'dir. Müslümanlarda olduğu gibi Ermeniler'de de birçok ismin kısaltıldığını görmekteyiz. Bunların en yaygını şunlardır: Bağdo, Sergo, Haço, Kiyo, Koko, Aso, Milo vb. Müslümanlar gibi Ermenilerin de lakaplarla anıldıkları görülmektedir. Kör Kesber, Köse Makdisi, Deli İvo bunlardan bir kaçıdır. Ermenilerin kullandıkları bazı isimler Türkçe ifadeleri andırmaktadır. Şirin oğlu, Kara oğlan oğlu, Dokuzlu oğlu, Ağgöz oğlu, Karakaş oğlu, Öksüz oğlu, Bahar oğlu, Genç oğlu, Yağmur oğlu, Karagöz oğlu, Zülal oğlu, Gökçe oğlu, Şahin oğlu, Talan oğlu, Aznavur oğlu, Çıplak oğlu, Çakır oğlu, Bal oğlu vs⁷.

MAHALLELER VE DEMOGRAFİK YAPI

1516 yılında Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı olan Çüngüş, Osmanlı tarihi boyunca bazen kaza bazen de nahiye statüsünde varlığını sürdürmüştür. Nüfus sayımının yapıldığı dönemde Ergani Sancağına bağlı bir kaza olan Çüngüş, yoğun bir nüfus potansiyeline sahip bir yer değildir. Bunun sebepleri Çüngüş'ün ana ticaret yollarından uzak olması ve verimli arazilerin yetersizliğidir. Çüngüş kazası, özellikle kaza merkezi, farklı din ve mezhepten insanların bir arada yaşadığı merkezlerden biridir. Çüngüş merkezinde/kasabasındaki mahalleler Müslim ve gayrimüslim mahalleler diye defterde belirtilmiştir. Nüfus Defterine göre Çüngüş kasabasındaki Müslümanların yaşadığı mahalleler ile hane ve kişi sayıları şöyledir:

7 - Ermeniler arasında Türkçe isimlerin kullanımına Diyarbakır Vilayetine ait 1104-1105 tarihli cizye defterinde de rastlamak mümkündür. Bu defterde kullanılan Türkçe isimlerin bir kısmı şunlardır: Abdal, Ağcan (Akcan), Ahican, Altun, Allahverdi, Arslan, Ayvaz, Ayvad, Bayram, Balık, Budak, Babacan, Bulmuş, Bulut, Çalık, Çapkun (Çapkın), Durdu, Durmuş, Emirhan, Hindi, Hüdaverdi, Kaplan, Kalender, Karagöz, Kılıç, Kızıl, Köse, Karaoğlan, Açoğlan, Saru, Saruhan, Şahin, Şahverdi, Taştımur, Verdi, Togan gibi. Bunun yanı sıra Farsça ve Arapça özellik taşıyan isimlere de rastlamak mümkündür. Hümmüz isminin yanı sıra Can ile biten Muratcan, Ruhican, Ahican, Mihrican, Nurican ... gibi Farsça özellik taşıyan isimler yer almaktadır. Abdi, Abdülhad, Abdülhalık, Abdullah, Abdulkerim, Abdunnur, Abdurrahman, Abdülaziz, Fethi, Feyyaz, Sefer, Akdes... gibi isimler Arapça özellik taşımaktadır. Gayrimüslimlerin kişi adlarının imlasında birtakım değişikliklerin olduğu görülmektedir. M. Salih Erpolat, "H. 1104-1105 (M. 1691-1692) Tarihli Diyarbakır Vilayeti Cizye Defterine Göre Gayrimüslimler Arasında Yer Alan Türkçe Şahıs İsimleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007), 3/53-54.

Sıra	Mahalleler	Hane	Kişi sayısı
1	Cami-i Sûk Mahallesi	144	274
2	Cami-i Kebir Mahallesi	125	271
TOPLAM		269	545

İki mahalleden oluşan Müslüman mahallelerdeki toplam hane sayısı 269, erkek Müslüman sayısı ise 545 kişidir. Ermenilerin ikamet ettiği mahalleler ile hane ve kişi sayıları şöyledir:

Sıra	Mahalleler	Hane	Kişi sayısı
1	Keşiş Giragos Mahallesi	103	264
2	Keşiş Haço Mahallesi	59	177
3	Keşiş Ohannes Mahallesi	161	492
4	Keşiş Nikoğos Mahallesi	97	301
5	Keşiş Gapo Mahallesi	31	92
6	Keşiş Mardiros Mahallesi	34	65
TOPLAM		485	1.391

Çüngüş kasabasında altı mahallede ikamet eden Ermenilerin hane sayısı toplam 485, erkek nüfus ise 1.391 kişidir. Müslüman nüfus ile kıyaslandığında kasaba merkezindeki Ermeni nüfusun Müslümanlara oranı yaklaşık % 75'tir. Burada dikkat çeken en önemli husus Ermenilerin yazıldığı mahallelerin tamamının kişi adı ile tasnif edilmiş olması ve bu kişilerin dini bir unvan (keşiş) ile anılan şahıslar olmasıdır. Müslümanların yaşadıkları mahallelerin ise dini şahsiyetler yerine dini mekân (cami) ile ifade edilmesidir. Defterdeki kayıtlara göre Çüngüş'teki Müslümanlar ile Ermeniler tamamen farklı mahallelerde yaşamaktadır. Ne Müslümanların olduğu mahallelerde Ermeniler ne de Ermenilerin olduğu mahallelerde Müslümanlar bulunmamaktadır. Söz konusu Nüfus Defterinde Ermenilerin yaşadıkları mahalleler altı mahalle şeklinde ve tamamen keşiş adıyla anılmasına rağmen, defterin yazıldığı tarihten yaklaşık elli yıl sonraki kayıtlarda vaziyetin farklı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1891 yılında Çüngüş'ü ziyaret eden Arifi Paşa'nın kaydına göre Çüngüş'ün mahalle ve nüfus dağılımı şöyledir⁸:

Sıra	Mahalleler	Müslüman	Ermeni
1	Cami-i Kebir Mahallesi	574	
2	Cami-i Sûk Mahallesi	713	
3	Kale Mahallesi	-	1.232
4	Orta Mahalle	-	1.638
5	Başpınar Mahallesi	-	1.050
TOPLAM		1.287	3.920

Arifi Paşa'nın bu kayıtlarını dönemin arşiv kayıtları ve Çermik şer'iyeye sicilleri de teyit etmektedir. Buna göre Müslümanların yaşadığı mahalleler değişmezken, Ermenilerin yaşadığı mahalleler Kale, Orta ve Başpınar şeklinde ifade edilmiştir. Muhtemelen nüfus defterinde "keşiş" adıyla geçen mahallelerin bulunduğu yerler, kilise etrafında kilise papazlarının cemaati olan mahallerdir. Arifi Paşa'nın kayıtlarına göre 5.207 haneden oluşan Çüngüş kasabasında Müslümanlar iki mahallede Ermeniler ise üç mahallede ikamet etmektedir. Müslümanların hane (nüfus) sayısı 1287 iken Ermeniler 3920 kişidir. Müslümanların toplam nüfus içindeki oranı % 25 dolayındadır.

Çüngüş Ermenileri Kale Mahallesi, Orta Mahalle ve Başpınar Mahallesinde ikamet etmektedirler. 1897 tarihli bir vergi çizelgesindeki oranlara bakıldığında zaman Ermeniler; Ermeni, Katolik ve Protestan şeklinde üç mezhebe mensuptur. Ermeni olarak ifade edilen mezhep, Ermenilerin en eski mensup oldukları Gregor-yan mezhebidir. Nüfus yoğunluğu açısından en fazla olanlar Gregoryan Ermeniler, en az olanlar ise Katolik Ermeniler'dir. Ermenilerin en yoğun olarak buldukları mahalle Orta Mahalle'dir. En az oldukları yer ise Kale Mahallesi'dir. Her mahallede her cemaate mensup Ermeni bulunmaktadır. Diğer bir ifade ile farklı

8 - Mustafa Öztürk & İbrahim Yılmazçelik, "Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbekir Seyahati", *Belgeler*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 22/106.

cemaatlere mensup Ermeniler bir arada yaşamaktadırlar. Söz konusu çizelgede Çüngüş kasabasına bağlı tek Ermeni köyü Adış olarak verilmiştir. Çüngüş Ermeni Katolik Murahhasa vekili Oseb ve Protestan cemaati ruhani vekili Bedros tarafından Beyoğlu'ndaki Ermeni Katolik Patrikliğine çekilen 5 Haziran 1903 tarihli cizye vergisi ile ilgili bir belgeden hareketle 1860 yılından itibaren Ermenilerin farklı cemaatler olarak vergilerini verdikleri görülmektedir⁹.

KÖYLER VE NÜFUS

Nüfus Defterine göre Çüngüş kazasına bağlı 26 köy ile iki mezra bulunmaktadır. Ermiye, Avud, Keydan ve Salvaz nüfusun en fazla olduğu yerlerdir. Defterde yer alan sayılar sadece erkekleri kapsadığı için buradaki kişi sayıları köyün gerçek nüfusunu yansıtmamaktadır. Ancak kadın-erkek sayısının yaklaşık olarak birbirine yakınlığı dikkate alındığında buradaki kişi sayısını iki ile çarparak gerçeğe yakın sayıları ortaya koymak mümkündür. Örneğin Salvaz köyündeki erkek sayısı iki ile çarpıldığında köyde yaklaşık olarak 518 kişinin yaşadığı düşünülebilir. Çüngüş'e bağlı köy ve mezraların toplam hane sayısı 1.636, erkek nüfus ise 4.222 kişidir. Erkek nüfus hane sayısına bölüldüğünde ortalama olarak her hanede 2.5 oranında erkek bulunduğu anlaşılır. Bu da her evde ortalama iki veya üç sayısına tekabül etmektedir. Bu durum Çüngüş'teki Müslüman hanelerindeki nüfus yoğunluğunun çok fazla olmadığı gösterir. Zira kadınları da dikkate aldığımızda bir Müslüman hanesinde beş kişinin yaşadığı söylenebilir. Çüngüş kazasına bağlı köyler ile hane ve kişi sayıları şöyledir:

Sıra	Köy ve Mezralar	Hane sayısı	Kişi sayısı
1	Salvaz Köyü	104	259
2	Kündeci Köyü	37	94
3	Elyos Köyü	99	230
4	Adış Köyü	16	34
5	Hindi Baba Köyü	86	181
6	Kara Kilise Köyü	25	64
7	Hoya Köyü	73	171
8	Kilise Köyü	70	188
9	Mahmudan Köyü	31	105
10	Bosma Köyü	91	242
11	Mansuran Köyü	93	231
12	Sarsab Köyü	73	208
13	Ekrek Köyü	15	46
14	Çanakçı-i Suflâ (Aşağı Çanakçı) Köyü	28	80
15	Çanakçı-i Ulyâ (Yukarı Çanakçı) Köyü	40	116
16	Yenice Avid Köyü	25	59
17	Hacılar Köyü	42	134
18	Ermiye Köyü	147	326
19	Yükrük Mezrası (Ermiye Köyüne Bağlı)	20	48
20	Canik Mezrası (Ermiye Köyüne Bağlı)	15	35
21	Avid Köyü	113	270
22	Mıgırgan Köyü	37	72
23	Polad Köyü	27	73
24	Keydan Köyü	103	291
25	Alaeddin Köyü	41	116
26	Samılı Köyü	38	123
27	Şebikan Köyü	79	223
28	Kavak Köyü	68	203
TOPLAM		1.636	4.222

9 - BOA, DH.TMIK.M., 145/67, s. 5.

ADIŞ KÖYÜ MAHALLE VE NÜFUSU

Adış, Çüngüş kazasına bağlı tek Ermeni köyüdür. 1518 tarihli tahrir kayıtlarında sadece Ermenilerin yaşadığı Adış köyünde 19. yüzyılda az sayıda Müslüman'ın da yaşadığı görülmektedir. Nitekim yukarıdaki verilerde görüldüğü üzere Adış köyünde 16 Müslüman hanenin olduğu anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklarda Adış köyü Adış-i Süflâ (Aşağı Adış) ve Adış-i Ulyâ (Yukarı Adış) şeklinde ifade edilmesine rağmen Nüfus Defterinde Aşağı ve Yukarı Adış yerine mahalleler verilmiştir. Ancak hangi mahallenin hangi köye (Aşağı-Yukarı Adış) ait olduğu belirtilmemiştir. Nüfus defterine göre Adış Köyü'ne bağlı dört mahalle bulunmaktadır. Bu mahallelerin hepsi de “keşiş” lakaplı din adamlarının adına izafeten oluşturulmuştur. Adış köyünün mahalle bazında hane ve kişi sayısı şöyledir:

Sıra	Köy ve Mahalleler	Hane sayısı	Kişi sayısı
1	Keşiş Garabid Mahallesi	43	156
2	Keşiş Beydiros Mahallesi	40	121
3	Keşiş Kiyo Mahallesi	48	156
4	Keşiş Mardiros Mahallesi	41	142
TOPLAM		172	575

Bu çizelgeye bakıldığında Adış köyünde 172 hane bulunmaktadır. Bu hanelerdeki toplam erkek sayısı ise 575 kişidir. Kadınları da erkekler oranında dikkate aldığımızda yaklaşık 1150 Ermeni'nin Adış köyünde yaşadığı söylenebilir.

AHALİNİN MESLEK VE UĞRAŞLARI

Nüfus kaydı yapılırken şahısların isimlerinden önce veya sonra mesleği de yazılmıştır. İsimlerin yanında mesleklerin de yazılmış olması sayesinde XIX. yüzyılın ilk yarısında Çüngüş kazasında insanların geçimlerini sağlamak için uğraştığı iş ve meslekler tespit edilmiştir. Çüngüş Nüfus Defterine göre XIX. yüzyılın ilk yarısında Çüngüş'te çeşitli bir meslek yelpazesinin olduğu tespit edilmiştir. Çiftçilik dışında icra edilen mesleklerin çoğunun şehir merkezinde ikamet edenler tarafından yapıldığı tespit edilmiştir.

Çüngüş merkezindeki Ermenilerin meslek ve uğraşları mahallelere göre şöyledir:

MESLEKLER	Keşiş Giragos Mahallesi	Keşiş Haço Mahallesi	Keşiş Ohannes Mahallesi	Keşiş Nikoğos Mahallesi	Keşiş Gapo Mahallesi	Keşiş Mardiros Mahallesi
Köşger/Keşger	59	31	96	46	24	29
Kılıççı	-	-	4	1	-	-
Cülha/Cullah	-	-	1	1	-	-
Babuşçu	4	5	7	1	1	-
Nalband	11	5	8	8	-	-
Çerçi	1	-	-	4	1	1
Katırcı	1	4	1	7		
Neccar	-	2	-	7	3	-
Boyacı	2	1	2	1	-	-
Çilingir/Çelengar	5	2	1	4	-	-
Attar	1	3	2	5	-	-
Demirci	-	-	-	1	-	-
Etmekçi/Ekmekçi	2	-	2	1	-	-

Kalaycı	7	-	11	8	1	1
Berber	3		4			
Değirmenci	5	-	1	-	1	1
Çulcu	-	4	6	-		1
Kuyumcu	-	-	-	2	3	-
Haddad	-	1	5	3	-	-
Mıhçı	-	-	3	-	-	-
Kireççi	-	-	-	-	1	-
Amele	1	-	-	-	-	-
Terzi	-	-	-	1	-	-
Kazancı	-	-	1	-	-	-
Tarakçı	2	-	-	-	-	-
Kasap	-	-	3	-	-	-
Göncü	-	-	-	1	-	-
Minareci	-	-	-	-	-	1

Buna göre Çüngüş kasabesindeki Ermenilerin çeşitli mesleklerle uğraştıkları ve adeta kazasının tüm alanlarında belirleyici oldukları görülmektedir. Ustalık ve beceri gerektiren mesleklerin büyük bir kısmının gayrimüslimlerde olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum aslında gayrimüslimlerin yaşadığı birçok yerleşim yeri için geçerlidir¹⁰. İnce sanatkarlık gerektiren mesleklerin genellikle Ermenilerde olduğu görülmektedir. Bunun en önemli nedeni Müslüman nüfusun askerlik nedeniyle uzun süre yerleşik kalmayarak daha çok kol gücüne dayanan herkesin yapabildiği işlerde yoğunlaşmasından kaynaklanmaktadır. Ermeniler ise askerlik gibi bir sorunları olmadığı için uzun süre yerleşik kalmış, ustalık ve zaman gerektiren meslekleri daha çok icra etmişlerdir. Köşger veya keşger olarak ifade edilen ayakkabıcılık en fazla kişinin uğraş alanıdır. Bunu neccarlık (marangozluk), nalbantlık, demircilik ve kalaycılık takip etmektedir. Nüfus defterinin verilerine göre Çüngüş merkezinde 285 kişi ayakkabıcılık işi ile uğraşmaktadır. Babuşçu (Pabuş) da keşger gibi ayakkabı yapımı ve tamiri yapan kişilere verilen isimdir. Çüngüş gibi küçük bir yerleşim merkezinde bu kadar çok kişinin ayakkabıcılık işiyle uğraşması, üretilen malların başka yerlere satıldığı anlamına gelmektedir. Ayrıca ayakkabıcılık sektörünün bu denli yüksek olması Çüngüş'te hayvancılığın fazla yapıldığı anlamına gelmektedir.

Farsça “ören, dokuyan” anlamındaki cûlâh veya cullâh kelimesi, Türkler arasında yaygın olarak çulha (bazan bozuk şekliyle çulfa) şeklinde söylenir. Bu adlandırmayla Osmanlılar'da genellikle pamuklu dokuyan dokumacılar kastedilmiştir. Cullâhlık, hemen her Osmanlı şehir ve kasabasının temel iktisadî faaliyetini oluşturan zanaat kollarının en önde gelenlerinden biri olarak dikkati çeker¹¹. Çüngüş'te bu meslek mensuplarının çok fazla olmadığı görülmektedir. Nalband, hayvanların ayağına nal çakan kişi demektir. Çüngüş'te nalband işiyle uğraşan 32 bulunmaktadır. Kalaycı, bakır kapları kalaylayan kimsedir. Bu işi yapan 28 kişi bulunmaktadır.

Çüngüş'te 7 kişi çerçilik yapmaktadır. Çerçi, sırtında ya da bir hayvana yüklediği eşyaları köy köy, mahalle mahalle, pazar pazar dolaşarak satan gezici esnafıdır. Marangoz veya doğraması anlamına gelen neccarlık mesleğini 12 kişi yapmaktadır. Çilingir veya Çelengar mesleğini 12 kişi yapmaktadır. Çilingir, anahtar, kilit ve bunlar gibi demirciliğin ince işlerini yapan demirci ustasıdır. Bu alana yakın bir meslek dalı haddaddır. Demir işleri yapan ustalara demirci veya çilingir denir. Bir kişi demirci olarak isimlendirilmesine rağmen 9 kişi aynı anlama gelen haddad tabiri kullanılmıştır. Kuyumculuk gibi önemli bir servet gerektiren mesleği yapan beş kişi bulunmaktadır. Boya işi yapan veya satan kişilere boyacı denmektedir. Bu mesleğe sahip 6 kişi bulunmaktadır. 11 kişi attarlık yapmaktadır. Türkçe'de daha çok aktar şeklinde söylenen kelime, “güzel koku” anlamındaki Arapça itrdan gelmektedir. Ancak attar yalnız güzel kokular değil her türlü şifalı bitkileri ve bunlardan yaptığı ilâçları da satardı¹².

10 - Ekrem Akman, *1262/1845 Yılı Siverek Kefalet Defterleri*, (İstanbul: Kriter Yayınları, 2020), 32.

11 - Feridun Emecen, “Cullâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/83-84.

12 - Nil Sarı, “Attar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/94-95.

Ekmek pişirmek veya satma işini yapanlara ekmekçi (etmekçi) denmektedir. Bu işi yapan beş kişi bulunmaktadır. Berberlik mesleğine sahip yedi kişi vardır. Un değirmeni işleten ve değirmenci olarak ifade edilen mesleğe mensup sekiz kişi vardır. Çul yapan veya satan kişilere ise çulcu denir. Çulcu olarak görünen 11 kişi yer bulunmaktadır. Mıhçı, mıh (çivi) yapan veya satan kişi demek olup, bu işi yapan üç kişi bulunmaktadır. Ham ya da işlenmiş deri satan kişilere göncü demektir. Bu meslek erbabından bir kişi bulunmaktadır. Hayvan kesimi ve et satışı yapan kasaplık mesleğine mensup üç kişi yer vardır. Kireççi, amele, terzi, kazancı ve minareci mesleğine mensup birer kişi yer almaktadır.

Çüngüş kazasına bağlı köyler içerisinde Ermenilerin tek yaşadıkları köy, Adış'tir. önemli bir nüfusu barındıran Adış köyü ahalisinin meslek ve meşguliyetleri şöyledir:

Meslekler	Keşiş Garabid Mahallesi	Keşiş Beydiros Mahallesi	Keşiş Kiyo Mahallesi	Keşiş Mardiros Mahallesi
Köşger/Kefşger	2	-	6	2
Cülha/Cullah	8		7	1
Babuşçu	-	1	2	-
Katırcı	10		5	3
Demirci	-	2	-	-
Etmekçi/Ekmekçi	2	-	3	-
Değirmenci			1	
Haddad	4	9	-	5
Tarakçı	-	1	-	-
Rencber	1	15	6	9
Palancı	1		3	
Sabuncu	-	1	-	-
Zurnacı	-	-	1	-

Buna göre rencberliği de dikkate aldığımızda Adış köyünde toplamda 93 kişinin bir meslek veya meşguliyet sahibi olduğu görülmektedir. Adış büyük bir köy olmasına rağmen tarım alanları yetersiz olduğundan rencberlik işi ile uğraşan kişi sayısı çok azdır. Adış ile ilgili belgelerde bu durum açıkça dile getirilmektedir. Bu nedenle köyün erkeklerinin önemli bir kısmı ailesini geçindirmek ve ihtiyaçlarını temin etmek amacıyla başka şehirlere çalışmaya gitmiştir. Adış köyünde 15 kişi demircilik mesleğine sahiptir. Bunun gibi 18 kişi de katırcılıkla uğraşmaktadır. Ayakkabı yapımı ve satışı ile uğraşan 13 kişi vardır. Palancı diğer bir ifade ile semercilik mesleğini icra eden 4 kişi bulunmaktadır. Ekmek pişirme işi ile uğraşan beş kişi bulunmaktadır. Muhtemelen bu işi yapanlar başka yerlerde mesleklerini icra etmektedir. Zira köyde ekmek pişirme/fırın mesleği çok yaygın bir durum değildir. Herkesin bu ihtiyacını temin edebilecek güce ve imkana sahip olduğu düşünülmektedir. Zurnacı, zurna çalan demektir. Bu kişi düğün ve eğlence zamanlarında mesleğini icra etmektedir. Bununla birlikte sabun yapımı işini bir kişinin yaptığı görülmektedir.

Çüngüş merkezindeki nüfusun yaklaşık % 25'ini oluşturan Müslümanların uğraş alanlarına ve mesleklerine bakıldığı zaman kazanın ekonomik potansiyeline sahip olmadıkları görülmektedir. Nitekim Çüngüş merkezindeki Müslümanların mahalle bazındaki uğraş alanları şöyledir:

Meslekler	Cami-i Sûk Mahallesi	Cami-i Kebir Mahallesi
Katırcı	27	47
Bakkal	5	3
Etmekçi	5	6
Rencber	50	26
Çiftçi	2	-
Serrac	1	-
Neccar	1	-
Kahveci	1	2

Kıracı	-	4
Berber	-	3
Çulcu	-	1
Babuşcu	-	1

Tablodan dan anlaşılacağı üzere Müslümanların en fazla uğraş alanı rençberliktir. Sözlüklerde *rençper*; meşakkatli ve ağır işleri yapan, tarla, bağ, bahçe, toprak ve yapı işlerinde çalışan gündelikçi işçi ve ırgat olarak tanımlanmıştır. Çüngüş Nüfus Defterinden anlaşıldığına göre Çüngüş'te gündelik işler yaparak geçimini sağlayan, beden gücüyle çalışarak geçimini sağlayan rençberler toplam 76 kişidir. Aslında bu sayı çok değildir. Bunun nedeni Çüngüş'ün geniş ve sulanabilir arazilere sahip olmamasıdır. Rençberlikten sonra katırcılık mesleği en yaygın olanıdır. Bu kapsamda 74 kişi katırcılık yapmaktadır. Bunun yanı sıra bak-kalcı, ekmekçi, kahveci, çulcu, babuşcu, berber, kıracı, neccar ve serraç gibi uğraş alanlarına sahip kişiler bulunmaktadır. Çüngüş merkezindeki Müslüman ahalinin durumu büyük ölçüde Müslüman köyler için de geçerlidir. Çüngüş köylerindeki ahalinin uğraş alanlarına bakıldığında sadece rençber ve çiftçilik gözük-mektedir. Bunun dışında başka bir meşguliyet ve meslek sahibi olunmadığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında sadece Adış'da iki, Hindi Baba ve Avut'da birer katırcı bulunmaktadır. Çüngüş'e bağlı köy ve mezraların uğraş alanları şöyledir:

Köy ve Mezralar	Rençber	Çiftçi
Tekke	1	4
Salvaz Köyü	32	44
Kündeci Köyü	10	19
Elyos Köyü	56	-
Adış Köyü	11	-
Hindibaba Köyü	60	-
Karakilise Köyü	17	-
Hoya Köyü	55	2
Kilise Köyü	57	3
Mahmudan Köyü	27	-
Bosma Köyü	63	-
Mansuran Köyü	75	3
Sarsab Köyü	55	-
Ekrek Köyü	13	-
Aşağı Çanakçı Köyü	21	-
Yukarı Çanakçı Köyü	35	-
Avud Köyü	18	2
Hacılar Köyü	-	-
Ermiye Köyü	132	-
Yükrük Mezrası	10	4
Canık Mezrası	5	2
Avid Köyü	77	-
Mıgırgan Köyü	22	3
Polad Köyü	12	14
Keydan Köyü	33	51
Alaeddin Köyü	23	13
Samılı Köyü	18	13
Şebikan Köyü	37	21
Kavak Köyü	43	13

Görüldüğü üzere Çüngüş kazasına bağlı Müslüman köylerde ahalinin rençberlik ve çiftçilik dışında herhangi bir uğraş alanı yoktur. Rençberlik mesleği ile çiftçilik mesleği hemen hem aynı anlamda kullanılmasına

rağmen ikisi arasındaki farkı defterdeki verilerden hareketle tespit etmek mümkün değildir. Çiftçilik arazinin işlenmesi sonucu başta tahıl ürünleri olmak üzere tüketim maddelerini sağlamanın temel yoludur. Kamûs-ı Türkî’de çiftçilik; öküz çifti ile araziye işlemek sanatı, ziraat; çiftçi ise öküz çifti ile saban sürerek toprağı işleyen, kendi malı olmayan bir çiftlikte belli bir ücret almak için emek sarf eden kişi olarak tanımlanmıştır¹³. Çüngüş’e bağlı köylerde rençberlikle uğraşan kişi sayısı 995 iken çiftçilikle uğraşan kişi sayısı 211’dir.

HASTALIK VE ÖZÜRLER

Hastalık, beden veya zihinde meydana gelen, rahatsızlık ve görev bozukluğuna yol açan belirli bir anormal duruma verilen isimdir. Yaralanma, sakatlık, sendrom, semptom ve normal yapı ve fonksiyonun anormal çeşitlerini kapsayacak biçimde, geniş bir anlamda kullanılır. Çüngüş Nüfus Defterinde, kazanın nüfus kaydı yapılırken çeşitli bedensel ve zihinsel engeli olan şahıslar isimlerinin üst tarafına düşülen bir notla belirtilmiştir. Bunların dışında yaygın kullanıma sahip olan kör ve topal gibi engellilik ifade eden sözcükler sıklıkla isimlerden önce lakap olarak da kullanılmıştır. Defterdeki kayıtlara göre Çüngüş kazasında görülen hastalık ve özürler şöyledir: â’mâ (kör), gözleri alîl (gözleri hastalıklı), yek-çeşm (tek gözlü), ma’zuru’l-ayn (görme özürlü), mecnun (deli), hafîfü’l-akl, lal, â’rac (topal), şaşî (şehla), ebkem (dilsiz), ma’zuru’l-lisan (dili özürlü), sakat, amelmânde (iş yapamaz durumda), ma’zuru’l-kadem (yürüme özürlü), ma’zuru’l-yed (eli özürlü), ma’zuru’l-veche (yüzü özürlü), mefluçu’l-yedeyn (iki eli felçli), mefluç (felçli), fitık, beli ve ayakları sakat, ma’zuru’l-yed (eli sakat), mahruku’l-yedeyn (elleri yanmış), ma’zuru’l-ricl (bacakları özürlü), ma’zuru’l-esabi’ (parmakları özürlü), ma’zuru’l-zira (ziraat yapamayacak derecede özürlü), ma’zuru’l-anef (ağzından özürlü), marazlı (hastalıklı).

Çüngüş kasabesindeki Ermeni mahallelerindeki erkeklerin hastalık ve özürleri şöyledir:

Hastalık ve Özürler	Keşiş Giragos Mahallesi	Keşiş Haço Mahallesi	Keşiş Ohannes Mahallesi	Keşiş Nikoğos Mahallesi	Keşiş Gapo Mahallesi	Keşiş Mardiros Mahallesi
Amelmânde	1	-	-	-	-	-
Â’mâ	2	1	3	-	-	-
Â’rac	-	-	1	-	-	-
Beli ve ayakları sakat	-	-	1	-	-	-
Fitık	-	-	2	-	-	-
Gözleri alîl	-	-	1	-	-	-
Hafîfü’l-akl	-	-	1	-	-	-
Kör	1	-	-	-	-	-
Lal	-	1	-	-	-	-
Ma’zuru’l-ayn	3	4	10	2	2	1
Ma’zuru’l-zira	3	1	-	-	-	-
Mefluçu’l-yedeyn	-	1	1	-	-	-
Ma’zuru’l-yed	-	1	1	1	-	-
Ma’zuru’l-veche	-	-	1	-	-	-
Ma’zuru’l-ricl	-	-	-	1	-	-
Mahruku’l-yedeyn	-	-	1	-	-	-
Mecnun	-	1	1	-	-	-
Mefluç	-	-	3	1	-	-

13 - Şemseddin Sami, *Kamûs-i Türkî*, (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 2007), 511.

Sakat	-	-	1	-	-	-
Yek-çeşm	2	1	5	3	-	-

Bu çizelgeye göre Çüngüş kasabesindeki Ermenilerden 76 kişinin özürlü veya bir hastalığı bulunmaktadır. En yaygın görülen rahatsızlık göz hastalıklarıdır. Aynı hastalık bazen farklı ifadelerle dile getirilmiştir. Mesela â'mâ veya kör ile lal veya dilsiz bu kapsamdaki ifadelerdir. Ancak bazı ifadeler özür belirtmekten ziyade lakap olarak kullanılmıştır. Deli ifadesi genellikle lakap olarak kullanılırken mecnun ifadesi özür olarak belirtilmiştir. Hemen hemen tamamı Ermenilerden oluşan Adış köyünde sakin ahalinin hastalık durumları ise mahalle bazında şöyledir:

Hastalık ve Özürlü	Keşiş Garabid Mahallesi	Keşiş Beydiros Mahallesi	Keşiş Kiyo Mahallesi	Keşiş Mardiros Mahallesi
Â'mâ	-	-	1	-
Â'râc	2	-	4	-
Ebkem	-	-	2	-
Fıtık	3	4	3	-
Ma'zuru'l-ayn	2	3	1	1
Ma'zuru'l-zira	1	-	-	1
Ma'zuru'l-yed	1	1	-	1
Ma'zuru'l-veche	1	-	-	-
Ma'zuru'l-kadem	2	-	-	-
Ma'zuru'l-anef	-	1	-	-
Marazlı	-	-	1	-
Yek-çeşm	1	2	1	4

Adış köyünde 12 hastalıktan 45 kişide özür bulunmaktadır. Göz hastalıkları ve fıtık en fazla görülen özürlüdür. Çüngüş kasabesindeki Müslüman mahallelerdeki kişilerin hastalık ve özürlüleri şöyledir:

Hastalık ve Özürlü	Cami-i Sûk Mahallesi	Cami-i Kebir Mahallesi
Amelmânde	-	1
Â'râc	1	-
Deli	1	-
Fıtık	1	-
Kör	-	3
Ma'zuru'l-ayn	5	6
Ma'zuru'l-esabi'	1	-
Ma'zuru'l-kadem	3	1
Ma'zuru'l-lisan	1	-
Ma'zuru'l-yed	-	1
Mecnun	-	1
Şehla (şası)	1	-
Yek-çeşm	1	-

Çüngüş kasabesindeki Müslümanlardan 28 kişide herhangi bir hastalık ve özür bulunmaktadır. Gayrimüslimlerde olduğu gibi Müslümanlarda da en fazla görülen rahatsızlığın göz hastalıkları olduğu görülmektedir. Çüngüş'e bağlı köy ve mezralardaki ahalinin hastalık ve özürlüleri ise şöyledir:

Köy ve Mezralar	Yek-çeşm	Sakat	Mefluç	Ma'zuru'l-zira	Â'mâ	Masru'	Ma'zuru'l-yed	Ma'zuru'l-ayn
Tekke	-			-	-		-	-
Salvaz Köyü	2			-	1		1	4
Kündeci Köyü	-			1	-		-	3
Elyos Köyü	2			-	1		4	1
Adış Köyü	-			-	-		-	2
Hindi Baba Köyü	4			-	1		-	3
Karakilise Köyü	-			-	-		-	-
Hoya Köyü	3			2	1		-	1
Kilise Köyü	-			-	-		-	-
Mahmudan Köyü	-			-	-		-	-
Bosma Köyü	1			-	-		-	-
Mansuran Köyü	2	1		-	2		1	-
Sarsab Köyü	-	2		-	2			-
Ekrek Köyü	-	-	-	-	-	-	-	-
Aşağı Çanakçı Köyü	-	-	-	-	-	-	-	-
Yukarı Çanakçı Köyü	1	1	-	-	-	-	-	-
Avud Köyü	1	1	1	-	-	-	-	-
Hacılar Köyü	-	-	-	1	-	-	-	-
Ermiye Köyü	4	3	1	-	1	-	-	-
Yükrük Mezrası	-	-	-	-	-	-	-	-
Canık Mezrası	-	-	-	-	-	-	-	-
Avid Köyü	-	-	4	-	1	1	-	-
Mıgırgan Köyü	-	-	-	-	-	-	-	-
Polad Köyü	1	1	-	-	-	-	-	-
Keydan Köyü	1						1	-
Alaeddin Köyü	-	-	-	-	-	-	-	-
Samılı Köyü	-	-	-	-	-	-	-	-
Şebikan Köyü	-	-	-	-	-	-	-	-
Kavak Köyü	2	-	-	-	-	-	-	-

Tabloda görüldüğü üzere Çüngüş'e bağlı Müslüman köylerdeki ahalden 75 kişide bir hastalık ve özür tespit edilmiştir. Buna göre 24 kişi tek gözlüdür. 10 kişi â'mâ (kör), 14 kişinin gözü özürlü, 9 kişi sakat, 7 kişi elden özürlü, 6 kişi felçli, 4 kişi ziraatla uğraşamayacak durumda ve 1 kişi saralıdır. Çüngüş kasabası ve bağlı köylerdeki Müslümanlar ile Ermenilerin nüfusları dikkate alındığında Adış köyü Ermenilerinin hastalık ve özür oranı % 7.8, merkez kasabadaki Ermenilerde % 5.4, merkez kasabadaki Müslümanlarda % 5.1, kazaya bağlı Müslüman köylerinde ise bu oran % 1.7'dir.

DİNÎ ANLAM İFADE EDEN LAKAPLAR (MOLLA, ŞEYH, İMAM, HAFIZ, HACI, KEŞİŞ)

Çüngüş Nüfus Defterine göre, Çüngüş'te en çok kullanılan lakaplardan biri "molla" lakabıdır. Çüngüş nüfus defterinde molla lakabı toplam 67 kişi vardır. Monla, munla ve mulla biçiminde de görülen kelimenin

Arapça’da “efendi, sahip, âmir” mânasındaki mevlâdan geldiği kabul edilmektedir. Arapça’da “efendimiz” anlamındaki mevlânânın değişikliğe uğramasından ortaya çıktığı düşünülmektedir¹⁴. Cami-i Sûk Mahallesi’de 8, Cami-i Kebir Mahallesi’nde 7 kişi vardır. Köylerdeki dağılıma bakıldığında en fazla molla 11 kişi ile Elyos’da bulunmaktadır. Avud’da 9, Ermiye’de 8, Hindi Baba’da 6, Hoya’da 3, Salvaz, Kilise ve Keydan’da 2’şer, Hasan Dede Tekkesi, Kündeci, Karakilise, Bosma, Mansuran’da ise 1’er kişi yer almaktadır.

Dini şahsiyetlerden biri olan “şeyh” tabirine de rastlanmaktadır. Sözlükte “yaşlı kimse” manasına gelen şeyh kelimesi çeşitli İslâm devletleri ve toplumlarında saygınlık ifadesi olarak kullanılmıştır¹⁵. Çüngüş’te altı kişinin şeyh lakabını taşıdığı görülmektedir. Bunlar, Cami-i Sûk Mahallesi’nde Şeyh Muhammed, Hasan Dede Tekkesi’nde Şeyh Ahmed, Elyos’da Şeyh Said, Hindi Baba’da Şeyh Mustafa, Ermiye’de Şeyh Muhammed ve Avud’da Şeyh Veli Efendi’dir. Çüngüş Nüfus Defterinde sık kullanılan dini sıfatlardan biri de imam lakabıdır. Kasaba merkezindeki iki mahallede ve yedi köyde birer imam bulunmaktadır. Kullanılan dini lakalardan birisi de hafız ifadesidir. Arapça’da “korumak, ezberlemek” manasındaki hıfz kökünden türemiş bir sıfat olan hâfiz sözlükte “koruyan, ezberleyen” anlamına gelip Kur’an’ın tamamını ezberleyene hâfiz denilmiştir¹⁶. Nüfus Defterine göre kazada 8 tane hâfiz bulunmaktadır. Cami-i Sûk Mahallesi’nde hafız lakaplı iki kişi, Camii-i Kebir Mahallesi’nde ise bir kişi bulunmaktadır. Bir diğer ifade ise hacı lakabıdır. Dini vecibesini yerine getirmek amacıyla Hicaz’a gidip gelmiş kişilere verilen “hacı” lakabı verilir. Çüngüş kasabasında 17 hacı lakaplı kişi bulunmaktadır. Hacı isimi bazen baba adı bazen de lakap olarak da kullanılmıştır. Köylerde hacı lakaplı kişi sayısı çok fazla değildir. Toplamda 20 kişi olan hacı lakaplı kişiden Salvaz’da 6, Elyos’da 5, Ermiye’de 2, Kündeci, Karakilise, Kilise, Mansuran, Hacılar, Avud ve Hoya’da 1’er kişi bulunmaktadır.

Gayrimüslimlerde en yaygın kullanılan dini lakap “keşiş” ifadesidir. Farsça’da Hristiyanların âlim, zâhid ve ileri gelen din adamlarını tanımlamak için kullanılan keşiş kelimesinin, Süryanice’de “pîr, şeyh, kâhin” anlamındaki karşılığı keşîşâ, Aramice’de keşîşâdır. Arapça’da bu kelime kas ve kıssîs ile karşılanmış olup Türkçe’de Farsça kullanımı yaygınlık kazanmıştır. Arapça’da ayrıca nefis tezkiyesi için manastırda münzevi hayat yaşayan Hristiyan zahitleri tanımlamak için râhib (korkan, çekinen) kelimesi de kullanılmaktadır¹⁷. Çüngüş merkezindeki Ermenilerde 17, Adış köyünde 12 toplam 29 yerde keşiş lakabı geçmektedir.

KASABA VE KÖYLERİNDEKİ İMAM VE HATİPLER

Osmanlı Devleti’nde imamlar Müslüman topluma hizmet veren kadrolar içinde en geniş yeri işgal eder ve hizmet sahaları itibarıyla de çeşitlilik gösterir. Toplum örgütlenmesinde mahalle imamları ayrı bir konuma sahip olmakla beraber sivil ve askerî kesimlerde hizmet vermek üzere özel ve resmî kimlikleri içinde de geniş bir kitle oluştururlar. İmamlar, padişah beratı ile hizmete alındıklarından Osmanlı devlet sisteminde “askerî”den sayılmaktaydılar. Berat sahibi imam ve hatipler, görev süreleri müddetince raiyyet rûsûmu ve avârizdan genelde muaf tutulmuşlardır. İmamlar, hizmet verdikleri mescid ve camilerin vakıflarından maaş almaktaydılar. Tayinleri genelde vakıf mütevellisinin teklifiyle gerçekleşirdi.

İmam tayinlerinde, genelde bu hizmeti yerine getirmek için yeterli dinî bilgilerle mücehhez ve iyi ahlâk sahibi olma şartları aranmakta, ancak eğitim durumları her zaman söz konusu olmamaktaydı. Dolayısıyla imamlık, özellikle küçük yerleşim birimlerinde ve kırsal kesimlerde babadan oğula veya aile fertlerinden birine geçebilmekte, büyük yerleşim birimlerinde bu tayinlerde ortaya çıkan diğer adaylar arasında yapılan imtihanlar belirleyici rol oynamakta ve mevrûs adaya göre dinî bilgide daha üstün olanların tercih edilmesi söz konusu olabilmekteydi. Osmanlı şehir örgütlenmesi içinde mahallenin özel konumu mahalle imamlığını önemli bir görev olarak öne çıkarmıştır.

14 - Hamid Algar, “Molla”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/238-239.

15 - Casim Avcı, “Şeyh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/49.

16 - Nebi Bozkurt, “Hafız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/74-78.

17 - Şinasi Gündüz, “Keşiş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/322-324.

Tanzimat devrine gelinceye kadar imam devleti temsil etmek üzere mahallenin önde gelen sorumlusuydu. Görevlerinin ifası sırasında kadılar tarafından teftiş edilir, ahalinin hakkında vâki şikâyetleri azilerine yol açabilir ve cezalandırılmalarına sebep olabilirdi. Dolayısıyla belirli bir kontrol altında bulunurlardı. İmamlar, kadınların yerine getirmesi gereken birçok işte onların tabii yardımcısıydı. Mahallenin düzeni, asayiş ve inzibatı, içki içilen yerlerin tesbiti ve fuhuş yapan kadınların belirlenerek mahalleden sürülmesi, mahallelinin gerekli İslâmî âdâb içinde yaşamını sürdürmesi ve dinî vecibelerini yerine getirmesi imamlar tarafından gözlenir, özellikle vakit namazlarının ihmaliyle ilgili olarak zaman zaman hükümet tarafından gösterilen hassasiyet sonucu bu yolda gönderilen fermanların uygulanması kendilerinden beklenirdi.

İmamlar mahallelerinde ikamet edenler hakkında tam bilgi sahibi olmalıydılar. Mahallede oturanların kimlik belirlenmesi, gelen yabancıların veya yeni taşınanların tespiti ve kayıt altına alınması işleri, yeni gelenlerin kefalete bağlanması, mahalle sakinlerinin ikamet yeri ve sürelerinin belirlenmesi, XIX. yüzyılda ortaya çıkan “mürur tezkireleri”nin elde edilmesiyle ilgili ilk işlem olmak üzere ikametgâh ve kimlik belgelerinin tanzimi imamlar tarafından yerine getirilir ve imamlar kefilsiz olanların mahallede barınmasının sorumluluğunu taşırdı. Ölüm ve defin, doğum kayıtları, nikâh akdi ve boşanma işlemleri imamlar tarafından yürütülür, bazı belediye işlerinin görülmesi, bu arada mahallenin temizliğine dikkat edilmesi ve çevre temizliğinin sağlanması görevleri arasında sayılırdı¹⁸.

Nüfus Defterine göre Çüngüş merkezinde ve bağlı köylerde bulunan imam ve hatipler şöyledir:

Sıra	Mahalle veya Köy	Adı	Baba Adı	İmam/Hatip
1	Cami-i Sûk Mahallesi	Molla Muhammed	Molla Hasan oğlu	İmam
2	Cami-i Sûk Mahallesi	Ahmed Efendi	Cenuh oğlu	Hatip
3	Cami-i Kebir Mahallesi	Molla İbrahim	Molla Mustafa oğlu	İmam
4	Cami-i Kebir Mahallesi	Molla Mustafa	Molla Muhammed oğlu	Hatip
5	Cami-i Kebir Mahallesi	Molla Osman	Molla Muhammed oğlu	Hatip
6	Salvaz Köyü	Molla Tilo	Osman Kâhya oğlu	İmam
7	Kündeci Köyü	Mustafa	Hasan Ağa oğlu	İmam
8	Hindi Baba Köyü	Molla Salih	Recep Efendizade	İmam
9	Karakilise Köyü	Hacı Abdurrahman	-	İmam
10	Hacılar Köyü	Molla Halil	-	İmam
11	Avut Köyü	Molla Hüseyin	-	İmam
12	Keydan Köyü	İmam Molla Hasan	İbrahim oğlu	İmam

Buna göre Çüngüş merkezindeki iki Müslüman mahallesinde iki camii bulunmaktadır. Bu iki mahalledeki Cami-i Sûk ve Cami-i Kebir ile yedi köyde imam bulunduğu anlaşılmaktadır. Cami-i Sûk Camiinde bir, Cami-i Kebir’de iki hatip görev yapmaktadır. Camii-i Kebir’de görev yapan hatiplerin kardeş oldukları ve Molla Muhammed Efendi’nin oğlu olduğu belirtilmektedir. Cami imamlarının görevi “*bâ berât-ı alî İmam Cami-i Sûk*” veya “*berât-ı alî imam-ı karye-i mezbûr*” şeklinde ifade edilmiştir. Defterde Avut ve Keydan köyleri imamları için bu ifade kullanılmamıştır. Hatipler ise “*bâ berât-ı alî hatip Cami-i Sûk*” şeklinde vasıflandırılmıştır. Bazı imamların hem babası hem de kendisi “*molla*” şeklinde tanımlanmıştır.

Karakilise, Avut ve Keydan köyü imamlarının baba adının kayıtlarda yer almaması ilginçtir. Zira toplumun en bilinen ve genellikle defterlerin başında yazılan kişilerin baba adının belirtilmemesi muhtemelen kâtabin dikkatsizliğinden kaynaklanmaktadır. Yoksa bu kişilerin baba adının bilinmemesi ihtimal dahilinde değildir. Bu deftere göre birçok köyde imam bulunmadığı dikkat çekmektedir. Bu durumda birkaç ihtimal akla gelmektedir. Birincisi bazı köylerde cami olmayabilir. İkincisi yakın bir geçmişte imam vefat etmiş veya görevinden ayrılmış olabilir. Üçüncü olarak görev yapacak imamın yetersiz oluşu veya istihdam yetersizliğidir. Dördüncü olarak da ilgili köyde görev yapacak imamın ihtiyaçlarını karşılayarak vakfin veya akarın yokluğu veya yetersizliğidir.

18 - Kemal Beydilli, “İmam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/181-186.

ÇALIŞMAK VEYA BAŞKA NEDENLERLE GİDİLEN YERLER

Çüngüş ve bağlı köyler ahalisinin en fazla gittiği yerlerin başında İstanbul gelmektedir. Defterde “Asi-tane” olarak belirtilen İstanbul’a çoğunluğu Ermeniler olmak üzere çalışmak için gitmiştir. Ancak askerlik amacıyla orada bulunan Müslümanlar da vardır. Keşiş Nikoğos Mahallesi’nden 22, Keşiş Ohannes Mahallesi’nden 11, Keşiş Haço Mahallesi’nden 8, Keşiş Giragos ve Keşiş Gapo Mahallesi’nden 3’er Keşiş Mardiros Mahallesi’nden ise 1 kişi olmak üzere toplam 50 kişi İstanbul’da görünmektedir. Bunun yanı sıra toplam 10 kişi Adana, 6 kişi Bursa’ya gitmiştir. Bununla birlikte Diyarbakır, Harput, Malatya, Halep, Urfa ve Rakka da gidilen şehirlerdendir. Bazı kişilerin ise gittiği yer bilinmediğinden “gurbette” ifadesi kullanılmıştır. Bu kapsamda dokuz kişinin olduğu anlaşılmaktadır.

Çüngüş kasabasındaki Müslümanların ise en fazla gittikleri şehir Adana’dır. 27 kişinin 22’si Cami-i Sûk Mahallesi’nden 5’i ise Cami-i Kebir Mahallesi’ndendir. Bunu dokuz kişi ile İstanbul takip etmektedir. Bunun yanı sıra İzmir, Şam, Samsun ve Musul gidilen diğer şehirlerdir. Adış köyü Ermenilerinin en fazla gittiği yer, kasaba merkezindeki Ermeniler gibi İstanbul’dur. Bir köyden 174 kişinin geçimini temin etmek için Diyarbakır’a çok uzak bir yer olan İstanbul’a gitmesi mecburiyetin göstergesidir.

Çüngüş’e bağlı köylerdeki ahalinin en fazla gittikleri şehir İstanbul’dur. Bunu Adana ve Bursa takip etmektedir. Polat köyünde iki kişi, Salvaz, Mansuran ve Sarsab’da birer kişi kayıp görünmektedir. Salvaz’da dört, Elyos ve Adış’de ikişer, Hoya’da ise bir kişi için “gurbette” ifadesi kullanılmıştır. Çüngüş’e bağlı Müslüman köylerinden en fazla gidilen üç şehir şöyledir:

Köy ve mezzalar	Adana	Bursa	İstanbul
Tekke	-	-	-
Salvaz Köyü	23	-	-
Kündeci Köyü	1	3	1
Elyos Köyü	-	1	19
Adış Köyü	-	-	7
Hindi Baba Köyü	-	-	58
Karakilise Köyü	-	-	-
Hoya Köyü	9	11	5
Kilise Köyü	3	9	-
Mahmudan Köyü	-	10	5
Bosma Köyü	-	-	3
Mansuran Köyü	1	18	3
Sarsab Köyü	1	41	1
Ekrek Köyü	-	7	-
Aşağı Çanakçı Köyü	-	5	-
Yukarı Çanakçı Köyü	-	13	-
Avud Köyü	-	1	-
Hacılar Köyü	-	2	33
Ermeye Köyü	19	1	52
Yükrük Mezrası	-	-	5
Canik Mezrası	-	-	-
Avid Köyü	-	4	55
Mıgırgan Köyü	-	6	-
Polad Köyü	4	-	-
Keydan Köyü	13	-	-
Alaeddin Köyü	-	1	3
Samılı Köyü	-	-	10
Şebikan Köyü	5	2	4

Kavak	9	-	2
Toplam	88	135	266

Çüngüş köylerinden en fazla gidilen yer İstanbul, ikinci yer Bursa, üçüncü yer ise Adana'dır. İstanbul'a en fazla giden köy Hindi Baba'dır. Bursa'ya en fazla giden köy Sarsab, Adana'ya giden ise Salvaz'dır. Kasaba merkezindeki Ermenilerde bu üç şehre gidenlerin oranı % 4 civarındadır. Çüngüş kasabasındaki Müslümanlarda bu oran % 9, Müslüman köylerdeki nüfusun % 11 oranındadır. Ancak bu oran Adış köyünde yaklaşık % 31 dolayındadır. Bu durum Adış köyündeki erkeklerden üç kişiden birisinin İstanbul'a gittiği anlamına gelmektedir. Yaşı küçük olan kişileri de hesaba kattığımızda Adış köyü yetişkinlerin yaklaşık % 40-50 arası başka şehirlere gitmektedir.

ASKERLİK HİZMETİNDE BULUNANLAR

Bilindiği gibi XVI. yüzyıl sonlarından itibaren bozulmaya başlayan Yeniçeri Ocağı, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yeniliklere ayak diremekte ve tahttan padişah indirecek kadar büyük isyanlar çıkarmıştır. II. Mahmut, 1826'da büyük bir isyana kalkışan Yeniçerileri alt ederek Yeniçeri Ocağını lağvetmiş, yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye adıyla modern bir ordu kurmuştur. Asâkir-i Mansûre'nin askere alma nizamnamesine göre aylak takımı ve mühtediler hariç tutulmak kaydıyla, öncelikle yaşları 15 ile 30 arasında olanların askere alınması kararlaştırılmıştır. Ancak nizamname, gücü kuvveti yerinde ise 40 yaşına kadar olanların da askere alınmasına imkân tanımıştır. Yaşları 15'in altında olup da orduya katılmak isteyen çocukların ise Şehzadebaşı'ndaki eski Acemi Ocağı Kışlası'nda hazırlayıcı talime alınması da nizamnameye konmuştur. Yine Asâkir-i Mansûre'de emeklilik 12 yıllık bir hizmetten sonra mümkün olacaktı¹⁹. Yukarıda adı geçen yeni orduya asker alma nizamnamesine göre, askere alınacak kişilerin 15-30 yaş arası olması şart olsa da 15 yaşın altında olanların da askere alınabilmesine imkân verilmekteydi. Nitekim Nüfus Defterinde 13 yaşında olup Mansure'de görünen kişiler bulunmaktadır. Asâkir-i Mansûre ordusunda Çüngüş ahalisinden Asakir-i Mensure-i Muhammediye görevinde 44 kişi bulunmaktadır.

Bu kapsamda kullanılan kavramlardan birisi de "redif" tabiridir. Tam adı Redif-i Asâkir-i Mansûre veya Asâkir-i Redife-i Mansûre olan bu ordunun kuruluş amacı, Yeniçeri Ocağı'nın ilgasını (1826) müteakip Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye adıyla oluşturulan yeni orduya destek sağlamak ve halkı uzun süre mecburi hizmette tutmadan kendi bölgelerinde eğiterek iç güvenliği sağlamaktı. Sözlük anlamı "arkadan gelen, birinin ardından giden kimse" olan redif kelimesi burada "fiilî ve muvazzaf ordunun yedeği" (ihtiyatî kuvvet) manasında kullanılmıştır. Bu ordunun en önemli özelliği subaylarının ve "efrâd-ı redife" denilen erlerinin dâimî statüde oluşuydu²⁰. Nüfus Defterinde redif olarak görev alanların sayısı 114 kişidir.

Bir diğer askeri terim ise "tımârlı" ifadesidir. Türkçe'de dirlik (dirilik) ile eş anlamlı kullanılan timâr (timar) kelimesi sözlükte "bakım, ilgi" anlamına gelir. Terim olarak, Osmanlı merkez vilâyetlerinde bir süvari birliğini ve askerî-idarî hiyerarşiyi desteklemek amacıyla yapılan ve tevarüs yoluyla geçmeyen tahsisatı ifade eder. Timar sistemi, imparatorluğun sadece askerî-idarî teşkilatlanmasının temel direği olmakla kalmamış, aynı zamanda mîrî arazi sisteminin işleyişinde, köylü-çiftçilerin statüleri ve ödeyecekleri verginin belirlenmesinde ve imparatorluğun klasik çağında (1300-1600) tarımsal ekonominin yönetiminde esas belirleyici faktör olmuştur²¹. Çüngüş ve bağlı köylerde toplam dokuz tımârlı bulunmaktadır. Bunlardan 2 tımârlı sipahinin emekliye (tekaüde) ayrıldığı anlaşılmaktadır. Tımârlı ifadesi bazen tımârlı sipahi bazen de tımârlı eşkinçi diye geçmektedir. Bununla birlikte bir kişi de sekban olarak görülmektedir.

19 - Abdülkadir Özcan, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/457-458.

20 - Abdülkadir Özcan, "Redif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/524-526.

21 - Halil İnalçık, "Timar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/168-173.

Çüngüş'e bağlı köy ve mezralardaki ahalinin redif, mansure ve timar sayısı şöyledir:

Mahalle ve Köyler	Redif	Mansure	Timarlı
Cami-i Sûk	7	1	1
Cami-i Kebir	10	1	1
Tekke	-	-	-
Salvaz Köyü	6	2	-
Kündeci Köyü	4	1	-
Elyos Köyü	10	3	1
Adış Köyü	1	-	-
Hindi Baba Köyü	1	2	-
Karakilise Köyü	2	1	-
Hoya Köyü	7	2	-
Kilise Köyü	3	2	-
Mahmudan Köyü	2	1	-
Bosma Köyü	1	2	-
Mansuran Köyü	6	1	-
Sarsab Köyü	3	5	-
Ekrek Köyü	2	-	-
Aşağı Çanakçı Köyü	3	-	-
Yukarı Çanakçı Köyü	4	1	-
Avud Köyü	1	-	-
Hacılar Köyü	3	2	2
Ermiye Köyü	5	5	-
Yükrük Mezrası	1	-	-
Canik Mezrası	-	-	-
Avid Köyü	5	4	4
Mıgırgan Köyü	3	2	-
Polad Köyü	1	3	-
Keydan Köyü	5	-	-
Alaeddin Köyü	3	2	-
Samılı Köyü	2	1	-
Şebikan Köyü	7	-	-
Kavak Köyü	6	1	-
Toplam	114	45	9

ARAZİLERİN MAHİYETİ VE TASARRUFU

Çüngüş kazasına bağlı köylerin arazi türüne ve tasarruf şekline bakıldığında farklı uygulamalar görülmektedir. Yirmi sekiz köy ve mezranın 22 tanesi timar, 4'ü malikâne, birisinin yarısı timar yarısı malikânedir. Birisi ise vergiden muaftır. Timar olan arazilerin şekli ve tasarrufu şöyle ifade edilmiştir: “*Karye-i mezbûr timâr olup bâ berât-ı alî Ergani'de sakin Nimetullah Beyzade Ali Bey ve Kılleş Ağalardan Mustafa Ağazade Ahmed Ağa uhdelerinde olmakla şerh olundu*”. Salvaz köyüne ait bu ifadeden hareketle köyün arazilerinin “timar” olduğu ve “berât-ı alî” ile Ergani'de sakin Nimetullah Beyzade Ali Bey ile Kılleş ağalarından Mustafa Ağazade Ahmed Ağa'nın uhdesinde olduğu ifade edilmiştir.

Elyos, Adış, Kilise ve Hacılar köyü malikânedir. Keydan köyünün yarısı malikâne yarısı ise timardır. Malikane, Arapça “mülk sahibi” anlamındaki mâlik kelimesiyle Farsça -âne ekinden türetilmiş bir kelimedir. Mâlikâne sisteminde “mukâtaa” adı verilen vergi kalemleri iltizamda olduğu gibi müzayede ile ihale edilirdi. Ancak aralarında önemli bir fark vardı. Normal iltizamda müzayede, tahvil denilen bir-üç

yıl arasında değişen bir dönem için hazineye ödenecek yıllık vergi (mal) miktarı üzerinde cereyan ederdi. Mâlikâne sisteminde ise bu yıllık vergi miktarı hazine tarafından belirlenmişti ve rekabetle arttırılması veya azaltılması söz konusu değildi. Burada müzayedede, yıllık vergi miktarı sabitlenmiş bulunan mukâtaanın bir tahvil için değil, kaydıhayat şartıyla vergilendirme hakkını elde etmenin bedeli olarak ödenmesi gereken ve “muaccele” adı verilen peşin meblağ üzerinde yapılırdı. Müzayedede en yüksek muacceleyle ödeyen mâlikâne sahibi olarak berat alırdı²².

Malikâne olan köyler ise şöyle ifade edilmiştir: “*karye-i mezbur malikâne olup bâ berât-ı alî Ergani’de Nimetullah Bey ve Herakıl Efendi ve Hacılar’da Hasan Ağa ve Avid’de Molla Mustafa’nın olup ve bir hisse dahi der ulyada Hasib Efendi’nin ve bir hisse dahi Çüngüş’te Hüseyin Bey’in ve bir hisse dahi Ergani’de İbrahim’in olmakla şerh olundu*”. Adış köyüne ait olan bu ifadeden hareketle köyün arazi türünün malikâne olduğu, bunun “berât” ile Ergani’de Nimetullah Bey, Herakil Efendi, Hacılar’da Hasan Ağa, Avud’da Molla Mustafa, Yukarı Adış’da Hasip Efendi, Çüngüş’te Hüseyin Bey, Ergani’de İbrahim Bey’in uhdesinde olduğu belirtilmiştir.

Hindi Baba köyü “*bâ berât-ı alî meşâyihinden Hind Baba*” adına “nam-i aziz” olmakla şerh verildiği belirtilmiştir. Bu ifadeden hareketle şeyhlerden Hind Baba adını alan köyde timar veya malikâne türü bir arazi tasarrufu yoktur. Bu nedenle “*muaf*” ifadesi kullanılmaktadır. Hasan Dede Tekkesi’nin de bir arazi türüne sahip olmadığı görülmektedir. Defterde “*Tekye-i Civar-ı Çüngüş*” diye geçen yer için şu ifade kullanılmıştır: “*Arazisi, meşâyih-i kiramdan Hasan Dede nam-ı azizin bâ berât-ı alî vakfı olup mütevellileri Mustafa ve Ali ve Ahmed namındaki kimselerin idarelerinde olmakla şerh verildi*”. Bu ifadeden anlaşıldığı üzere arazinin aziz/şerefli şeyhlerden Hasan Dede adına kayıtlı olduğu belirtilmiştir. Hasan Dede Tekkesi’nin “*berât-ı alî*” vakfı olduğu ifade edilmiştir. Bunun mütevellilerinin de Mustafa, Ali ve Ahmet adındaki kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler ile Ermenilerin yaşadığı Adış köyündeki mahallelerin başında arazinin türü ve tasarruf şekli belirtilmemiştir. Çüngüş Cami-i Kebir Mahallesi’nin de başında sahip olunan arazilerin türü ve uhdesinde olan kişilere yer verilmemiştir. Cami-i Sûk Mahallesi için şu ifade kullanılmıştır: “*Çüngüş Camii-i Sûk Mahallesi Karye-i mezbur arazisi İslam sultanı Efendimizin malikânesi olup, darphane-i amire bi’l-iltizam idare olunmakla şerh verildi*”.

Bu bilgilerden hareketle Çüngüş kasabası ve kazaya bağlı köylerin arazilerinin büyük bir kısmının timar şeklinde tasarruf edildiği, dört köyün malikane, bir köyün hem timar hem malikane, iki yerleşim merkezinin de vergi kapsamına alınmadığı görülmektedir. Timarı uhdesine alan kişilerin genellikle Çüngüş’ün bağlı olduğu Ergani Sancağına mensup kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Bir kişinin birkaç yeri uhdesinde bulundurduğu görülmektedir. Çüngüş kasabasında veya köylerinde ikamet eden kişilerden de timarı uhdesine alan kişilerin olduğu dikkat çekmektedir. Timarı uhdesine alan kişilerin genellikle “ağa”, bir kısmının da “bey” şeklinde ifade edilmesi bu kişilerin ekonomik ve sosyal yönden nüfuz sahibi kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar içerisinde bir kişinin gayrimüslim olduğu görülmektedir.

22 - Mehmet Genç, “Malikane”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/516-518.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra vergi ve askerlik için uygun olan nüfusun tespiti amacıyla Sultan II. Mahmut döneminde yapılmıştır. Söz konusu bu çalışmalar ilk modern sayımlar olmakla birlikte ahalinin tamamını kapsayan bir nitelik taşımamaktadır. Zira nüfus defterlerinde sadece erkekler kaydedilmiştir. Tutulan nüfus defterleri hane esas alınarak yazılmıştır. Nüfus Defterlerinden, sayımların yapıldığı dönemdeki meskûn mahalle ve köylerin isimleri, kişilerin aile yapıları ve özellikleri, yaşları, meslekleri, hastalık durumları, toplumsal statüleri hakkında bilgi edinilmektedir. NFS.d koduyla, 2662 numaralı ve 1842 tarihli Çüngüş Nüfus Defteri de bu kapsamda tanzim edilmiştir. Defterin tanzim edildiği dönemde bir kaza olan Çüngüş, Müslümanları ile Ermenilerin yaşadığı bir yerdir. Müslümanlar iki mahallede Ermeniler ise altı mahallede yaşamaktadır. Çüngüş kasabası dışında Ermenilerin yaşadığı tek köy Adış köyüdür. Çüngüş kasabasında 1.936 erkek olup bunun % 75'i Ermeni'dir. Nüfus Defterine göre Çüngüş kazasına bağlı 26 köy ile iki mezra bulunmaktadır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Çüngüş'te çeşitli meslekler ve bunları icra eden kişiler vardır. Birçok meslek sahibi olan Ermeniler, Çüngüş kazasının ekonomik hayatında belirleyici konumdadır. Gerek kaza merkezinde ve gerekse de kazaya bağlı köylerdeki Müslüman ahalinin katırcılık, çiftçilik ve rencberlik dışında bir uğraşa sahip olmadıkları görülmektedir. Kaza genelinde ahalinin en fazla mustarip olduğu hastalık göz rahatsızlıklarıdır. Şeyh, imam ve hacı gibi dini lakaplara bakıldığında Çüngüş'ün mutedil bir yaşantıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kişilere verilen isimlerden hareketle peygamber ve dini şahsiyetlerin isimlerinin yaygınlık gösterdiği görülmektedir. Ancak köylerin yarısında imam bulunmadığı söylenebilir. Çüngüş coğrafi konumu ve ekonomik imkansızlıkları nedeniyle kendi kendine yeten bir yerleşim merkezi değildir. Bu nedenle özellikle ahalinin önemli bir kısmı geçimi sağlamak için İstanbul, Adana ve Bursa'ya gitmektedirler.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

BOA, DH.TMIK.M., 145/67

BOA, NFS.d, 2662

KİTAP, MAKALE VE ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

Akman, Ekrem, *1262/1845 Yılı Siverek Kefalet Defterleri*, (İstanbul: Kriter Yayınları, 2020).

Akyel, Salih & Sertel, Savaş, "Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli Çarsacak Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği", *Journal of History and Future*, 1/1(2015).

Algar, Hamid, "Molla", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30/238-239, İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Avcı, Casim, "Şeyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39/49, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Beydilli, Kemal, "İmam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22/181-186, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Bozkurt, Nebi, "Hafız", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15/74-78, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Çavuş, Remzi, "Geçmişin Yorumlanmasında Nüfus Defterlerinin Rolü", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4/1 (2018).

Elibol, Numan, "Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 12/2, (2007).

Emecen, Feridun, "Cullâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8/83-84, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Erpolat, M. Salih, "H. 1104-1105 (M. 1691-1692) Tarihli Diyarbekir Vilayeti Cizye Defterine Göre Gayrimüslimler Arasında Yer Alan Türkçe Şahıs İsimleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, 3. Cilt, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007.

Genç, Mehmet, "Malikane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27/516-518, Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Gündüz, Şinasi, "Keşiş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25/322-324, Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Güneş, Mehmet, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Akademik Bakış Dergisi*, (8/15), 2014.

İnalcık, Halil, "Timar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41/168-173, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara: TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997.

Özcan, Abdülkadir, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3/457-458, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Özcan, Abdülkadir, "Redif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34/524-526, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Öztürk, Mustafa & Yılmazçelik, İbrahim, "Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbekir Seyahati", *Belgeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997, 22/1997.

Sarı, Nil, "Attar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4/94-95, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Şemseddin Sami, *Kamûs-i Türkî*, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 2007.

EXTENDED ABSTRACT

After the abolition of the Janissary organization by Sultan Mahmut the 2nd, the first census in the Ottoman Empire was made for tax and military aims. Although these studies are the first modern censuses, they do not cover the entire population. Because only men were recorded in the population registers. The registry books were written on the basis of households. From the Population Registers, information is obtained about the names of the residential neighborhoods and villages at the time of the census, the family structures and characteristics of the people, their ages, occupations, illnesses, and social status. Chungush Population Register with the code NFS.d, numbered 2662 and dated 1842, was also issued within this scope. Based on the population register of Chungush district, the administrative status of Chungush, the distribution of the male population in the district center and the villages connected to the district, the religious-ethnic structure of the district, its distribution to age groups, the occupational and social status of the people, the disease and disability, and the way of saving the lands in the Chungush district were discussed. At the time when the Population Register was issued, Chungush was a town connected to the Ergani Sanjak. Chungush, an old settlement, is a place where Muslims and Armenians live. Approximately 70% of the population of Chungush, which came under Ottoman rule in 1516, was Armenians and the rest were Muslims. While Armenians lived only in Adish village of Chungush, Muslims were living in other villages. According to the Population Register of 1842, there were 1,936 men in Chungush town, 75% of which were Armenians. There are 26 villages and two hamlets of Chungush district. The total number of households in the villages and hamlets of Chungush is 1,636, and the male population is 4,222. According to the records in the book, Muslims and Armenians in Chungush live in completely different neighborhoods. Neither there are Armenians in the neighborhoods where there are Muslims, nor there are Muslims in the neighborhoods where there are Armenians.

In the first half of the 19th century, there are various professions and people who perform them in Chungush. It has been determined that most of the professions other than farming are carried out by residents of the city center. Armenians, who have many professions, are in a decisive position in the economic life of Chungush district. It seems that the professions that require fine craftsmanship are generally among the Armenians. The most important reason is that the Muslim population did not stay settled for a long time due to military service and concentrated on jobs that could be done by everyone. Armenians, on the other hand, did not have any problems such as military service, so they practiced professions that were settled for a long time, requiring mastery and time. Especially cornering or shoemaking is the area of occupation of the most people. This is followed by carpentry, blacksmithing and tinning. According to the data of the Population Register, 285 people are engaged in the shoemaking business in Chungush. The fact that so many

people are engaged in shoemaking in a small settlement like Chungush means that the produced goods are sold elsewhere. While looking at the fields of occupation and professions of the Muslims, who make up about 25% of the population in the center of Chungush, it is understood that the district does not have the economic potential. It is seen that the Muslim population in the district center and in the villages connected to the district do not have any occupation other than mule-farming, farming and peasantry. In the Chungush Population Register, the persons with various physical and mental disabilities were identified with a note on the top of their names.

Accordingly, the disease that the people suffer the most in the district is the eye diseases. The titles and nicknames (mullah, sheikh, imam, hafiz, haci, monk) of the persons are also included in the Population Book. These titles and nicknames provide information about the position of people in society and the structure of society. In this context, one of the most used nicknames in Chungush is the nickname “mullah”. In the Population Register, there are a total of 67 people who are nicknamed mullah. It is seen that six people bear the nickname of sheikh. There are imams in two neighborhoods in the town center and in seven villages. Accordingly, it can be said that there are no imams in half of the villages. According to the Population Registers, there were 8 hafizs and 17 pilgrims in the district. 17 Armenians in Chungush center and 12 of them in Adish village are nicknamed monks in a total of 29 people. When looking at religious nicknames such as Sheikh, imam and pilgrim, it is understood that Chungush had a moderate life. On the other hand, when Chungush Population Register is examined, it is seen that the most preferred names in both the district center and the villages connected to the district are religious. Especially the name Muhammed (Mehmet) is by far the most preferred name. This is followed by names such as Hasan, Hüseyin, Ali, Mustafa, Ahmed, Yusuf. This is undoubtedly due to the fact that a Muslim community attaches importance to religious sensitivity when choosing names.

Chungush is not a self-sufficient settlement due to its geographical location and economic impossibilities. For this reason, a significant portion of the population goes to Istanbul, Adana and Bursa to earn a living. In this context, 50 Armenians from the center of Chungush have gone to Istanbul. Adana is the city most visited by Muslims in the district of Chungush. The most frequent destination of Adish village Armenians is Istanbul, like the Armenians in the district center. Migration of 174 people from a district of Diyarbakır to Istanbul to earn their life is an indication of obligation that. Because Adish village does not have sufficient agricultural areas. The city most visited by the Muslim inhabitants of the villages of Chungush is Istanbul. Adana and Bursa follow this. Considering the land type and the way of saving of the villages related to the Chungush district, different practices are observed. Of the twenty-eight villages and hamlets, 22 are timar, 4 are mansions, one is half timar and half a mansion. It is understood that those who take the timar are generally referred to as “agha” and some as “bey”, and that these people are economically and socially influential people.

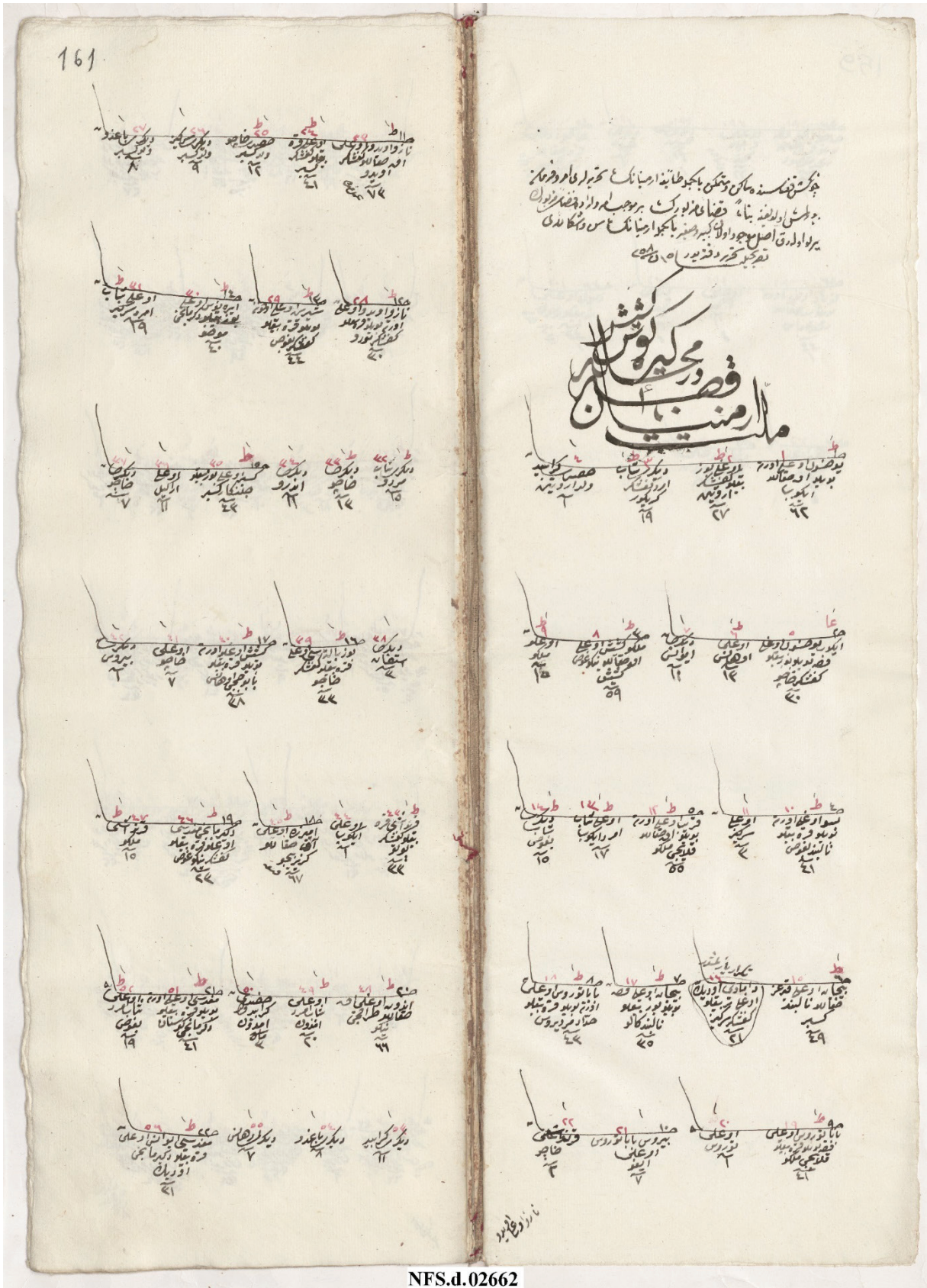
NFS.d.02662

[Nüfus Defteri'nin ilk sayfası, Cami-i Sûk Mahallesi]

NFS.d.02662

[Çüngüş Nüfus Defteri Hasan Dede Tekkesi ve Salvaz Köyü]

NFS.d.02662

[Çüngüş Nüfus Defteri Keşiş Giragos Ermeni Mahallesi]